

De Eerste Wereldoorlog, kan het weer gebeuren?

Uit de zomer van 1914, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, zijn lessen te trekken voor de zomer van 2014, meent *Geert Mak*.

Heel lang heb ik ernaar staan kijken, alweer jaren geleden, naar een klein, mottig gaatje in de kraag van een hemelsblauw uniform. Het lag in een vitrine van het legermuseum in Wenen. Het uniform zat verder vol bloedvlekken, het had scheuren in de mouwen en het voorpand, stuk voor stuk stille getuigen van de paniek van de artsen, van het redden wat er nog te redden viel. Het gaatje zelf zat naast de generaalster. Het was hooguit een paar millimeter groot. En toch was het dit gaatje, die kogel, die ons continent in een hel van verderf zou storten, die bepalend zou zijn voor het leven en lot van generaties, die letterlijk het startschot vormde voor de Grote Europese Oorlog die, met het intermezzo van een wankelende vrede, woedde van 1914 tot 1945.

Wij, mensenkinderen hebben een onbedwingbare neiging om het onbekende op een of andere manier gelijk te stellen met het onmogelijke. We weten het niet, we zien het niet, dus is het er ook niet. En we houden er al helemaal niet van als dat 'weten' onze orde te zeer verstoort. Dat is nu zo, en zo was het toen ook al.

Het waren gouden tijden, de techniek stond voor niets, iedereen leefde in de euforie van nieuwigheden, jaar na jaar; de snelheid van treinen en automobielen benam je de adem, de uitvinding van de telefoon was een wonder, chemie en natuurkunde waren pure toverij, het elektrische licht bevrijdde alles in huis van schemer en benauwenis. Steden als Londen, Berlijn en Parijs knetterden van optimisme en vitaliteit. Oorlogen tussen zulke gezegende en beschaafde naties werden meer en meer beschouwd als een onmogelijkheid.

Ik herinner me hoe ik tijdens diezelfde Weense expeditie dagenlang in de kelders van de Nationalbibliotheek de leggers van *Die Neue Freie Presse* doorwerkte, puur om eens te kijken hoe de gemiddelde Europese burger in die zomermaanden van 1914 de aanzwellende catastrofe meemaakte. Dat was een verbluffende ervaring: ook in dat zomerse Wenen, in het hart van de storm die zich samenbalde, ging het leven nog wekenlang zijn gewone gang. Natuurlijk, even was er felle aandacht voor het pistoolschot en het kogelgaaftje, voor de moord op de kroonprins en zijn vrouw in Sarajevo. Maar al snel werden de voorpagina's beheerst door de vraag of het protocol tijdens de begrafenisplechtigheden wel correct was gevolgd, en daarna ging de beurs met vakantie, de vorten en staatslieden volgden, de uitverkoop begon en daardoorheen klonk, dag in dag uit, het ijzeren ritme van de advertentiepagina's: 'Feschoform. Werkt enorm! De echte Wenerin dankt haar stevige boezem aan Feschoform Boezembal-sein.'

Pas eind juli wordt het onrustig in de krantenkolommen; op 26 juli duikt voor het eerst het woord 'oorlog' op. Een week later zijn de mobilisaties in volle gang. Binnen een paar dagen zijn opeens alle schakerelaars omgezet voor een oorlogsmachine die door niets en niemand meer is te stoppen.

Mijn toen hoogbejaarde tante Maart vertelde me ooit hoe het oorlogsnieuws het huis van mijn grootouders binnenzeilde, in het kleine Nederlandse stadje Schiedam. Ze herinnerde zich een warme zo-

Geert Mak is schrijver. Dit artikel is een bewerking van de toespraak die hij hield voor 'Europa 14/14', een project van de Berlijnse History Campus, met het Gorki Theater en de Bundeszentrale für politische Bildung.

mermiddag - ze was toen een meisje van zes - waarop plotseling alle klokken begonnen te luiden. Ze liep van school naar huis. In de arbeiderswijken stonden mensen bij de deuren te praten, een paar vrouwen veegden zich met de punt van de schoort de ogen af, een man riep vrolijk en opgewonden tegen een andere man: „Oorlog, joh, Engeland tegen Duitsland en wij mobilisatie." Overal waren de kinderen stil, nergens geren of geroep, het leek wel alsof ze intuïtief aanvoelden dat er iets helemaal mis was.

Zo moet het overal in Europa zijn geweest: stille kinderen, een snikkende vrouw en tegelijk al die vrolijke mannen, die, vervuld van het toen alom aanwezige optimisme, tegen elkaar riepen dat ze dit klusje even gingen klaren, dat ze voor de kerst weer thuis zouden zijn en dat Europa daarna vrolijk verder zou stomen, een gouden eeuw tegemoet.

We weten wat er gebeurde. Er was geen Kerstmis, en geen thuiskomen, nooit meer. De Grote Oorlog vernietigde imperia, schiep nieuwe naties in allerlei soorten en maten, vormde de opmaat tot het Sovjetcommunisme, het fascisme en het nationaal-socialisme en leidde uiteindelijk tot de Tweede Wereldoorlog. Het was, in de woorden van de historicus Fritz Stern, „de eerste catastrofe van de twintigste eeuw, de catastrofe waar alle andere catastrofes uit voortkwamen".

Wekennen tegenwoordig bijna allemaal wel zo'n beetje de oorzaken en in de aanloop tot deze honderdjarige herdenking zijn ze door de historici opnieuw gewogen en op een rij gezet: Rusland dat zijn lastige satellietstaat Servië niet in de hand kan houden; Oostenrijk-Hongarije dat na de moordaanslag Servië een ultimatum stuurt dat het land onmogelijk kan accepteren; Duitsland dat vervolgens Oostenrijk klakkeloos steunt; Frankrijk dat vasthoudt aan het bondgenootschap met Rusland; een talmende Britse regering die te laat duidelijkheid verschaft over de Britse positie, zowel tegenover bondgenoten als tegenover potentiële tegenstanders; een zwakke Russische tsaar die, onder druk van zijn legertop, als eerste de mobilisatiemachinerie in werking zet -

waar de andere landen wel moeten volgen; het noodlot dat bijna alle Europeanen daarna treft.

Zo blunderden de machtigste staatshoofden en politieke leiders zich collectief de grote oorlog in, in veel gevallen aangejaagd door een enthousiaste publieke opinie en een legerleiding die er ook wel zin in had. Het waren, zo schrijft de Britse historicus Christopher Clark, „slaapwandelaars, waakzaam zonder te kijken, gekweld door dromen, tegelijk blind voor de werkelijkheid van de gruwelen die ze de wereld zouden brengen".

Er waren uitzonderingen. In Brussel deden de leiders van de socialistische internationale een laatste poging om het nationalistische tijt te keren. De Franse voorman Jean Jaurès omarmde de Duitse socialist Hugo Haase, beiden waren diep ontroerd. In Berlijn zat de industrieel en politicus Walther Rathenau zwigend en verslagen in zijn stoel, de tranen liepen hem over de wangen. De Britse minister van Buitenlandse Zaken, Edward Grey, mompelde diezelfde avond dat nu de lichten over heel Europa werden gedooft. „En we zullen ze, tijdens ons leven, niet meer zien gaan branden."

Zou dit alles opnieuw kunnen gebeuren? Het is een vraag die in deze maanden vaak wordt gesteld, en met reden. Op het eerste gezicht is het antwoord 'nee'. De samenloop van omstandigheden in juni 1914 was zo uniek en complex dat zo'n kettingreactie van oorlogsverklaringen zich niet snel zal herhalen. De diverse Europese landen zijn bovendien oneindig veel meer met elkaar verweven dan een eeuw geleden. Oorlogen tussen staten, toen een regelmatig voorkomend verschijnsel, zijn nu zeldzaam.

Maar als u me vraagt of er niet bepaalde mechanismen herkenbaar zijn, en of het voorjaar van 1914 soms ook niet doet denken aan het voorjaar van 2014, dan is mijn ontkenning minder stellig. Ik denk daarbij met name aan een drietal verschijnselen. Allereerst is er het kapen van de politiek. Ik doel daarmee op een politieke besluitvorming die plotseling en abrupt wordt overgenomen door een heel ander krachtenveld, door een systeem met totaal andere prioriteiten, totaal andere waarden en totaal andere afwegingen. Recentelijk maakten we zo iets mee rond de eurocrisis: opeens namen de wetten en mechanismen van de financiële markten de Europese politiek over, en tot de dag van vandaag zijn we bezig om die geesten weer in de fles te duwen.

In 1914 waren dat de oorlogsdraaiboeken. Dat waren enorm gedetailleerde oorlogsplannen die alle mogelijkheden in de

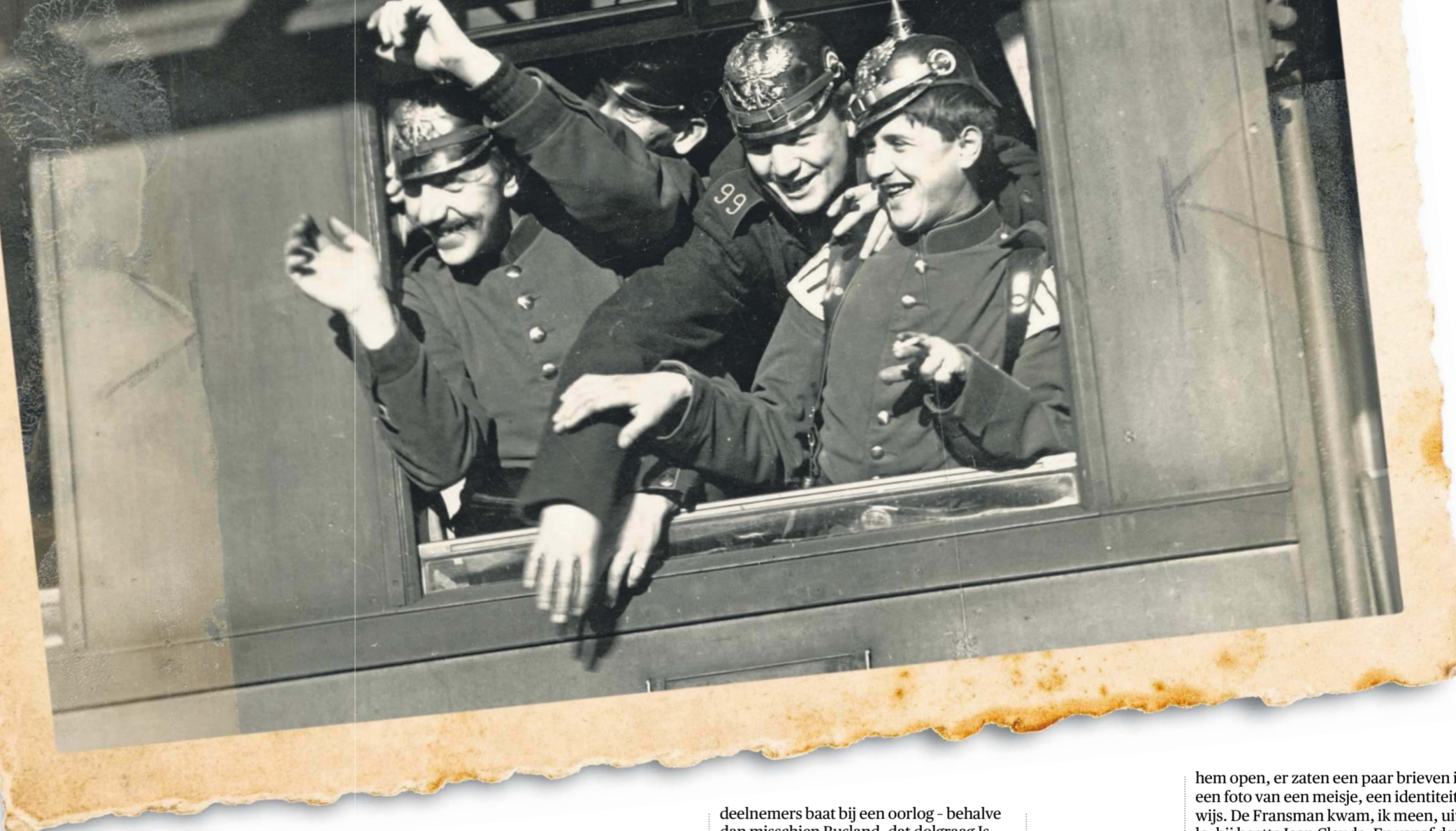

FOTO NATIONAAL ARCHIEF/SPAARSTAD PHOTO

Soldaten verlaten de garnizoensstad Zabern, 1913

voorgaande jaren hadden voorbereid. Die starre militaire planning had catastrofale gevolgen op politiek terrein: zodra de ene mogendheid begon te marcheren kon de andere niet achterblijven. De oorlogsdraaiboeken werkten zo als gigantische aandrijvers, als voorspellingen die zichzelf tot werkelijkheid brachten. Alleen hele sterke politici, werkelijke staatslieden, kunnen dat soort mechanismen doorbreken. En die waren in 1914 niet of nauwelijks aanwezig.

Iser meer voor ons herkenbaar, uit dat jaar 1914? Ja, zeker. Ik denk daarbij met name aan de overschatting van het heden, van de permanente vooruitgang, van de duurzaamheid en de eeuwige geldingskracht van de hedendaagse waarden, en tegelijk aan de onderschatting van de kracht van het verleden. De huidige Russische dromen over een grootse en mystieke natie, het brutale nationalisme van de Europese populist, de illusies over nationale autarkie, het is allemaal negentiende eeuw, en tegelijk zijn het - sommige auteurs wijzen daar terecht op - volop tekens van deze tijd. Datzelfde verschijnsel was een deel van het drama van 1914: de uniformen, taal en dromen waren nog volop op achtentiende en negentiende eeuw, terwijl de techniek - gas, tanks, vliegtuigen,

mitrailleurs - al helemaal twintigste eeuw was. En niet alleen de techniek, ook het blinde optimisme was twintigste eeuw, ook het „voor de kerst weer thuis". En toch: die achtentiende en negentiende eeuw hoorden er ook bij, dat was geen excess, geen vergissing, dat was een essentieel onderdeel van het denken in die tijd, zoals het nu ook nog is. Moderniteit is een dunner laagje dan we vaak denken.

Tenslotte is er de mystiek die altijd weer rond rampen en oorlogen wordt gesponnen. Het is een mystiek die van alle landen en alle tijden is, de irrationele collectieve mythen die de publieke discussie maar al te vaak beheersen, de politieke leiders die verguisd worden als duivels of op het schild gegeven als middeleeuwse helden.

Er bestaat een ondergrondse rivier van onaangeroerde, woeste, eenzame en romantische verlangens, die concentratie van extase en geweld, dat is de droom van de natie." Zo beschreef Norman Mailer de verkiezingscampagne van John Kennedy, maar je kunt soortgelijke zinnen schrijven over de Russische, Oekraïense, Griekse, Franse, Deense en Nederlandse nationalist, of over de bloemen en het gejuich waarmee de Europese burgers hun zonen en geliefden in augustus 1914 op de trein naar de hel zetten. Iedere rationaliteit leek zoekgeraakt. Nuchter bekeken had in 1914 geen van de

deelnemers baat bij een oorlog - behalve dan misschien Rusland, dat dolgraag Istanbul wilde annexeren. De roes was sterker. Historicus Christopher Clark maakt een interessant punt: niet alleen waren de hoofdrolspelers in dit drama zonder uitzondering mannen, maar ze waren bovendien vastgeklonken in een cultuur van mannelijkheid waaruit ze niet meer konden ontsnappen. *Uprightness, Backs very stiff, Firmness of will*, dat waren de sleutelwoorden.

Niet alleen mannen waren betoverd door dit soort taal en mystiek, vrouwen net zo goed. In Berlijn liet zelfs de gevoelige en sociaal bewogen kunstenares Käthe Kollwitz zich meeslepen. Haar twee zoons meldden zich aan, ze had er haar twijfels over, maar toch bracht ook haar gezin de laatste avond door, aldus haar dagboek, met het zingen van „oude landsknechtliederen en oorlogsliederen". De volgende dag trokken de twee jongens onder „bruisend volksgezag" naar het front. Amper twee maanden lag haar jongste zoon al in zijn graf.

Nooit zal ik het verhaal vergeten dat een oudere dame in Duitsland mij ooit vertelde. Haar grootvader had meegevochten, hij had Verdun en de loopgraven overleefd, maar het was op het nippertje. Op een bepaald moment stond hij tegenover een Fransman en alleen omdat hij iets sneller was, wist hij hem als eerste te doorsteken. De man kronkelde nog een ogenblik, toen was hij dood. Zijn uniformjas viel open, er werd een portefeuille zichtbaar. Haar grootvader pakte hem, sloeg

hem open, er zaten een paar brieven in, een foto van een meisje, een identiteitsbewijs. De Fransman kwam, ik meen, uit Lille, hij heette Jean Claude. En vanaf dat moment, vertelde de dame, was deze Jean Claude altijd aanwezig. „Hij stond naast mijn grootvader toen hij trouwde, toen hij zijn eerste kind kreeg, toen hij benoemd werd tot directeur, toen zijn kleinkinderen werden gedoopt, bij alle belangrijke momenten van zijn leven stond deze Fransman naast hem. En natuurlijk stond hij in een hoek van de kamer toen mijn grootvader stierf."

Wie doodt, doodt ook voor een deel zichzelf. Wie verwondt, verwondt ook zichzelf.

De zomer van 1914, die zonnige, veelbelovende zomer, bleek het begin te zijn van een diepe breuklijn in de Europese geschiedenis. Het optimisme van het eerste decennium van de twintigste eeuw, de gedachten over duurzame internationale samenwerking, de gedeelde Europese cultuur en economie, opeens leek het allemaal voorbij.

De grote Franse strijder voor vrede en internationale gerechtigheid, Jean Jaurès werd in diezelfde weken omgebracht, eenzelfde lot zou later Walther Rathenau treffen, hun stemmen werden niet meer gehoord, nationalisme en de roep om revanche zouden decennia lang de toon zetten in de Europese politiek. Edward Grey kreeg gelijk met zijn voorspelling: pas in 1945 gingen de lichten in Europa weer aan - en nog zou het continent meer dan veertig jaar vercheurd worden door een IJzeren Gordijn. Toch gebeurde er na 1945 iets heel bijzonders.

Wewergeten het vaak, maar 1914 betekende ook het einde van de toenmalige ordening van Europa. Het systeem van soevereine staten dat eeuwenlang, sinds de vrede van Westfalen in 1648, min of meer de Europese orde had bepaald, was altijd al instabiel en riskant. Maar het faalde die zomer op catastrofale wijze.

Die les namen de Europeanen ter harte. Vanaf de jaren vijftig werd in West-Europa een alternatief voor de Westfaalse orde ontwikkeld, een totaal nieuwe manier om de verhoudingen tussen staten te bepalen, een uniek systeem dat zich gaandeweg uitbreidde over het grootste deel van het continent. Het was en is een systeem met supranationale, bovenstatelijke instellingen, een systeem dat geen veiligheid wil scheppen met troepenmacht en gesloten grenzen, maar met openheid, goede betrekkingen, samenwerking en overtuigingskracht. Ja, inderdaad, die befaamde *soft power* van de Europese Unie.

Het was en is een historisch experiment van omgekende omvang, met ook alle fouten en gebreken die daaraan kunnen kleven, met vallen en opstaan, telkens weer. Maar tegelijk is het ook een wonder, ja, het is het grote wonder van dat totaal kapot gevochten naoorlogse Europa. En dat mogen we ons niet door nieuw tromgeroffel laten ontnemen.

Wie doodt, doodt ook zichzelf. Wie verwondt, verwondt ook zichzelf.

Dat geldt voor mensen, het geldt ook voor naties.

Na 1945, na de Grote Europese Oorlog, werd het opeens stil, heel stil. Er trok een waas van schaamte over grote delen van Europa. Er gebeurden in die tweede helft van de twintigste eeuw heel bijzondere dingen in Europa, zeker rond de Europese Unie, maar het leek wel alsof we er niet trots op konden zijn.

Het was een soort verlamming, een jarenlang zwijgen ook, dat pas langzaam werd doorbroken. Die fase is nu voorbij. Wij zijn allemaal wel kinderen, klein kinderen en achterkleinkinderen van 1914, van twee, drie zwaar getraumatiseerde generaties Europeanen. Wij zijn maar al te vaak kinderen van overlevenden, van invaliden, van vergaste gezinnen, van kapot gebombardeerde steden, van uiteengescheurde families, van grootouders met eindeloze nachtmerries, van ouders met een kampyndroom, van veteranen van Normandië, Cassino, de Ebro en Stalingrad, van praters en zwijgers, van knettergekke vaders op zolder. Wat is deze zomer van 1914, uiteindelijk, ook bepalend geweest voor onze eigen familiegerechtenissen, voor ons eigen leven, voor onze politiek ook, zelfs nu nog, een eeuw later.

Kom vanavond met verhalen Hoe de oorlog is verdwenen En herhaal ze honderd malen Alle malen zal ik wenen.' Het is een gedicht van Leo Vroman. Ja, die verhalen zullen wij, als Europeanen, elkaar moeten blijven vertellen, altijd weer. Het is de enige manier om elkaar te begrijpen, om elkaar te hervinden, om elkaar te troosten en opnieuw te omarmen, de enige manier om dat gezamenlijke verleden voor eens en altijd om te smeden tot een gezamenlijke toekomst.

Wie doodt, doodt ook voor een deel zichzelf; wie verwondt, verwondt ook zichzelf - dat geldt ook voor naties